

УДК 94(37):342.382

Міняйло Н.В.

Вищі республіканські магістрати у Стародавньому Римі

*Розглянуто основні принципи формування та діяльності консулів і преторів – вищих республіканських магістратів у Стародавньому Римі в історичній ретроспективі. Простежено еволюцію вищезгаданих магістратур від початку існування республіки і до часів імперії. Крім того, значна увага присвячена поняттю *imperium*, яким визначалася повнота вищої виконавчої влади у Римській державі.*

Ключові слова: Рим, республіка, влада, *imperium*, консул, претор.

Корені сучасної політичної системи європейських країн сягають своєї давнини, беручи свої витoki у спадщині античної, греко-римської цивілізації. Республіканська форма державного правління, яка виникла у Римі після вигнання царів у 509 р. до Р.Хр., є пануючою у 140 країнах світу, у тому числі й в Україні. Звісно, що вона не уникла еволюції, прагнучи відповідати вимогам часу, проте основи її, що полягали у виборності вищих органів державної влади та обмеженні їхніх повноважень часовими рамками, були закладені у Стародавньому Римі ще у VI ст. до Р.Хр. і збереглися до нашого часу. Римська спадщина у сфері державного управління не втратила своєї актуальності й сьогодні, в умовах сучасного мінливого світу.

Проблеми, що стосувалися політичного життя Римської республіки і були об'єктом дослідження науковців попередніх періодів, продовжують вивчатися у світовій історіографії XXI століття. Якщо раніше науковці зосереджувалися переважно на формальній, юридичній стороні державного устрою Стародавнього Риму, то сьогодні більше уваги присвячується розгляду сакральної сторони римського політикуму. Особливо це можна простежити за працями П.Грімалія, В.Дементьової, Ж.–Н.Робера та інших. В.Токмаков, наприклад, вивчав витoki військово-політичного устрою Стародавнього Риму з найдавніших, царських часів і зробив висновок, що в основі римського суспільно-політичного устрою лежать пережитки родового ладу, а не юридичні норми, які виникли значно пізніше [7].

Метою статті є розгляд принципів формування та основних повноважень вищих виборних державних магістратів – консулів і преторів, які були основними носіями *imperium*, суми владних повноважень у військовій і цивільній сферах, яким визначалася вища виконавча влада у Римській республіці. Однак, перш ніж перейти до основного питання, варто розглянути поняття імперії (*imperium*), що знаходилося в основі політичного життя Стародавнього Риму.

Імперій (*imperium*) (від дієслова *imperare*) – «наказувати, панувати, керувати») – публічно-правове поняття, яким описувалася повнота вищої виконавчої влади у Римській державі. Залежно від сфери застосування, імперій поділявся на два види: військовий (*militiae*) та цивільний (*domi*) [3, с.46]. Лише особа, наділена імперієм, могла діяти і говорити від імені усієї держави.

У сучасній науці існує дві концепції розуміння поняття «імперій». Засновником першої точки зору є німецький дослідник Т.Моммзен. У праці «Roemisches Staatsrecht» автор висунув теорію багатофункціонального імперію, який із самого початку поєднував усі сторони вищої виконавчої влади. У середині XX століття інший німецький дослідник А.Хойс запропонував розглядати *imperium* лише як вище військове командування. Він стверджував, що на ранніх етапах існування республіки цивільний *imperium* ще не існував. Його появу дослідник зараховував до більш пізніх періодів існування Римської республіки [3, с.49]. Однак, найімовірніше, що обмежувати поняття *imperium* лише військовою сферою недоречно, оскільки на початках Римської республіки повноваження у військовій та цивільній сфері були мало диференційованими. Це розмежування відбулося пізніше, в процесі еволюції Римської республіки.

У сучасній науці імперій розглядається як поняття, що значною мірою знаходиться у руслі божественного права. Божественна воля, а не лише норми права, давали магістрату в архаїчному Римі повноваження віддавати накази, вимагати їх виконання і карати за непокору аж до смертної кари. Символом влади вищих магістратів були фасції, які несли ліктори. Вони символізували владу вищих магістратів над життям та смертю громадян [7, с.205].

Імперій включав певний незмінний перелік прав магістратів щодо громадянської общини і щодо кожного громадянина зокрема. Серед привілеїв, які надавав *imperium*, слід виокремити право спілкуватися з богами, проводити *auspicia*; скликати коміції, виносити на їх розгляд законодавчі ініціативи (*rogationes*); скликати сенат і виносити пропозиції на його розгляд; право вищого військового командування, проведення військових операцій у якості головнокомандуючого, призначення військових командирів і право тріумфу у випадку значної перемоги; право на укладення перемир'я (але не миру) з ворогом; право вищої судової та адміністративної влади; право призначення міського префекта (*praefectus urbi*) на період відсутності у Римі вищих магістратів – носіїв *imperium*; право на інсигнії, що символізують імперій [3, с.60].

Спершу носієм імперію був цар (*rex*), який володів усією повнотою влади. До його сфери повноважень входила зовнішня політика, скликання народних зборів, здійснення правосуддя. Саме цареві належала вища релігійна влада – він був відповідальний за відносини з богами. Серед богів особливе місце займав культ Юпітера (*Optimus Maximus Soter*). Юпітер – бог неба, громовержець, бог денного світла, символами якого були бик (доц, родючість, гроза) та орел (сонце, світло). З найдавніших часів Юпітер стояв на чолі капітолійської тріади. Він був гарантом (*auctor*) заснування Риму. Про важливість культу Юпітера можна судити за місцем, яке він займав на бронзовій моделі печінки з П'яченци, де йому було виділено цілих 4 сектори [5, с.196; 10, с.95].

Після вигнання царів у 509 р. до Р.Хр. імперій (*imperium*) надавався особливим законом на куріатних коміціях (*lex curiata de imperio*). Римські посадовці поділялися на магістратів з імперієм (*cum imperio*) та позбавлених імперію (*sine imperio*). Носіями імперію (*imperium*) були вищі магістрати республіки (*magistratus majores*) – консули та претори. Вони втілювали верховну цивільну і військову владу у Римській республіці, однак жоден з них не мав тієї повноти влади, якою володів цар. Квестори та едили, тобто нижчі магістратури, не володіли імперієм (*imperium*). Не були виразниками імперію (*imperium*) й цензори, хоча ця посада дуже шанувалася у римському суспільстві епохи республіки.

У кризові моменти речниками імперію (*imperium*) були інтерсекси з сенаторів. Вони володіли імперію у разі загибелі вищих державних магістратів – консулів. Право здійснювати *auspicia* переходило до сенату, який мав провести вибори нових консулів [1, с.156]. Серед екстраординарних магістратів імперієм (*imperium*) володіли диктатори та децемвіри для запису законів [2, с.34].

Римляни ретельно слідували, щоб імперій (*imperium*) ніколи не був вакантним, оскільки під цим поняттям розуміли і право радитися з богами, здійснювати *auspicia*. Виконання релігійних ритуалів покладали на авгурів, членів жрецької колегії, що користувалися надзвичайним авторитетом.

Релігія мала значний вплив на політичне життя Риму епохи республіки, оскільки *auspicia* були дуже важливим інструментом у політичній боротьбі. Право здійснювати *auspicia* означало приналежність до вищого стану – патриціїв. Громадянина Риму визначали право голосу на коміціях (*ius suffragii*), право бути обраним на вищі державні посади (*ius honorum*), а також право здійснення *auspicia* (*ius sacrosum*). Упродовж тривалого часу патриції не погоджувалися надати плебеям можливості займати вищі державні посади, адже консули володіли імперієм (*imperium*) і мали привілей здійснювати *auspicia*. Лише в ході тривалої боротьби, що продовжувалася не одне століття, плебеї змогли вибороти рівноправ'я і в політичній, і в релігійній сфері.

Щоб досягти найвищих посад у Римі і мати право здійснювати *auspicia*, необхідно було подолати своєрідну кар'єру почестей (*cursus honorum*). Посади заміщалися у такому порядку: квестор – куркульний едил – претор – консул – цензор. Між заміщенням посад мав минути певний час. Заборонялося займати посаду два рази поспіль. Для остаточного вибору проводили *auspicia*. У разі несприятливих ворожінь кандидат

не мав права займати державну посаду. Для того, щоб пройти усю кар'єру почесей, необхідно було мати міцне здоров'я без фізичних недоліків (вони розглядалися як погана прикмета), прослужити 10 років у армії і не перебувати під судом [6, с.131].

Під час виконання повноважень магістрати користувалися імунітетом і всі громадяни були зобов'язані ставитися до них з повагою, оскільки вони уособлювали суверенну волю римського народу (*majestas*) [6, с.132].

Як уже зазначалося, вибори магістратів проводилися на народних зборах. Сенат оголошував про початок виборчої кампанії за три нундіни (від 17 до 25 днів). Кожен кандидат висував свою кандидатуру на Форумі та одягав білу тогу–кандиду і в супроводі раба–номенклатора, який знав усіх виборців поіменно, агітував за свою кандидатуру. Таким шляхом обиралися усі ординарні магістрати, у тому числі й консули.

Інститут консулів займав особливе місце у політико–правовій системі Римської республіки. Посада консула була утверджена у Римі після вигнання царя у 509 р. до Р.Хр. Будучи верховними правителями, консули здійснювали всю повноту виконавчої влади – як у цивільній, так і у військовій сфері. Спочатку вищих державних магістратів називали терміном претор (від «*praere*» – «йти вперед»). Найімовірніше, що на ранньому етапі розвитку республіки у Римі існувала колегія двох чи трьох преторів на чолі з *praetor maximus*. Зв'язок преторів, які після 367 р. до Р.Хр. відали переважно судочинством у Римі, з військом простежується досить чітко у назвах частин табору: *via praetoria*, *praetorium*, *porta praetoria*, *praetorian cohors* [7, с.205].

Після сецесії 449 р. до Р.Хр. та реформ Валерія та Горация вищі державні магістрати отримали назву консулів. Етимологія терміна «консул» суперечлива. Нібур перекладає його як «ті, що знаходяться разом», Моммзен – «ті, що разом танцюють». Найімовірніше, що назва цієї магістратури – *consules* – походить від дієслова «радитися». Римляни визначали, що консул має опікуватися батьківщиною та її громадянами. Утвердивши магістратуру консулів, римлянами було здійснено важливий крок для утвердження колегіальності та рівноправ'я.

До 366 р. до Р.Хр. консулів обирали лише з патриціїв на центуриатних коміціях, якими керував консул або диктатор. Якщо вони були відсутніми у Римі, то виборами керував *interrex* із senatorів. У будь–якому разі виборами керувала особа, наділена імперієм (*imperium*) [1, с.156].

Церемонія обрання консулів була дуже складною. Магістрат, який керував виборами консула, вночі проводив ауспіції для кожного кандидата на найвищу державну посаду. Вранці на виборах називав імена лише тих кандидатів, яким, на його думку, сприяли боги. Голосування відбувалося лише за ці кандидатури. Якщо ж якісь центурії голосували за інших кандидатів, то головуючий на виборах мав право *pop cesipere in suffragium revocare*, тобто не назвати імені обраного і таким чином оголосити вибори недійсними. Обидва консули мали бути обраними на одному голосуванні. Якщо ж обирався тільки один, то його колега – на додаткових виборах, які намагалися провести найближчим часом.

Початок адміністративного і календарного року у Стародавньому Римі не завжди збігалися. Дата вступу консулів на посаду упродовж усього періоду існування республіки змінювалася і визначалася датою складення повноважень попередніми консулами. Відомо, що в кінці V ст. до Р.Хр. дата вступу на посаду консулів припадала на грудневі іди, у IV ст. це були переважно квінтильські календи, після 153 р. до Р.Хр. консули складали присягу 1 січня. Вступ консула на посаду супроводжувався урочистою церемонією: передусім процесія рухалася на Капітолій, потім приносився бик у жертву Юпітерові і відбувалося засідання сенату [4, с.55].

Консули носили тогу з широкою пурпуровою смугою (*toga praetexta*). Символом влади вищих магістратів було курульне крісло та 12 лікторів із пучками різок (*fasces*). Якщо обидва консули залишалися в місті, то кожен з них правив по місяцю, а потім передавав свої повноваження колезі. Першим починав консул старший за віком. Якщо обидва консули були на війні, то чергувалися через день або за договором. Однак, у будь–якому разі, імперій залишався неподільним [1, с.157].

Влада консула була обмежена його колегою, іншим консулом, наділеним правом втручатися у дії свого колеги (право інтерцесії). Діючий консул мав право накладати заборону на рішення свого колеги чи іншого магістрата, за винятком цензора або

диктатора. Для вирішення проблеми та запобігання кризових ситуацій у випадку інтерцесії римляни зверталися до божественних знамень або кидали жереб [7, с.204–205].

До того ж, існувало ще кілька факторів, які обмежували дію імперію консулів. По–перше, введення магістратури квесторів (509 р. до Р.Хр.), що керували фінансами і бюджетом. По–друге, владою народних трибунів (494 р. до Р.Хр.), що мали право інтерцесії. По–третє, створення спеціальної магістратури – цензури (443 р. до Р.Хр.) для здійснення цензу. За законом Овінія (318 р. до Р.Хр.), цензори від консулів отримали повноваження складати списки senatorів. По–четверте, введенням посади преторів (367 р. до Р.Хр.), що керували цивільною юрисдикцією, а також правом звернення до народу (*jus provocationis*) [9].

З часів Гракхів, в особливо складні періоди, влада консулів зростає. Вони отримують від сенату нові повноваження («*Senatusconsultum ultimum*»: *videant consules, ne quid respublica detrimenti capiat*) збереження республіки, які давали консулам майже диктаторські права і захищали їх від провокації та інтерцесії [1, с.158].

У період принципату Октавіана Августа консули все ще обиралися народними зборами, однак потім вони стали призначатися сенатом. У цей час зростає кількість консулів, з'являються консули–суффекти для виконання адміністративних розпоряджень у провінціях. Таким чином, у період імперії консули втрачають своє значення як вищі державні магістрати, їхній *imperium* повністю переходить до імператора [1, с.454].

Крім консулів і навіть, як уже зазначалося, раніше за консулів, носієм імперію були претори. Коли консулат став доступним для плебейів, патриції, за свідченням Лівія, відібрали у консула судову владу і віддали її новому магістрату – претору. Традиційно вважається, що посада претора була введена у 367 р. до Р.Хр. Згідно з законом Ліцинія–Секстія, вищі посадовці стали називатися консулами, їм мав підкорятися претор, який керував судовою владою у місті. Спочатку преторів вибирали виключно з патриціїв, але у 337 р. до Р.Хр. претура стала доступною і для плебейів.

Як і консулів, преторів обирали на один рік. Вибори відбувалися у центуриатних коміціях. Тиберій у I ст. після Р.Хр. переніс вибори преторів у сенат. З 367 до 242 р. до Р.Хр. був лише один претор (*praetor urbanus*). Він здійснював правосуддя серед громадян і очолював *questiones*. У 242 р. до Р.Хр. ця посада стала колегіальною – було введено посаду другого претора, який керував судочинством серед іноземців (*praetor peregrinus*). У 227 р. до Р.Хр. з'являється третій претор для управління Сицилією та четвертий для управління Сардинією. У 197 р. до Р.Хр. ще два претори були направлені в Іспанію. Сулла збільшив кількість преторів до 8, а Юлій Цезар – до 16.

За часів Цицерона, для того, щоб стати претором необхідно було досягти 40–річного віку, пройти нижчі щаблі державної служби: квестуру та курульне еділство для патриціїв чи квестуру та народний трибунат для плебейів. Символами влади претора було курульне крісло (*sella curulis*), вишита золотом і пурпуром тога та 6 лікторів.

Вступаючи на посаду, претор оголошував преторський едикт (*edictum, formula, lex annua*), де перераховував принципи, якими він буде керуватися протягом року виконання обов'язків. Наділений імперієм (*imperium*), претор міг проявляти ініціативу для усунення неточностей або прогалин у законах. Дуже багато важливих постанов були введені «преторським правом» (*jus honorarium*). Саме воно стало основою цивільного права, ним вперше було визнано право приватної власності (*possessio*). Однак ініціатива претора була обмежена принципом *libertas* (свободи) громадян, а також правом провокації, звернення до народних зборів із метою оскарження вироку [1, с.476].

У періоди відсутності консулів претори, як наділені імперієм магістрати, мали право скликати сенат, проводити набір до війська, здійснювати ауспіції.

За вимогою братів Гракхів, спеціальний претор розбирав судові справи, пов'язані зі зловживаннями воєвод (*quaestiones perpetuae perpetuarum*). За Сулли було створено ще 5 судових палат для розгляду кримінальних справ, на чолі з преторами та присяжними суддями. Поступово кількість преторів зросла до 18. Однак дещо змінився зміст магістратури – преторів переважно стали призначати для керівництва провінціями.

Крім усього іншого, претори мали організувати й публічні ігри. Наприклад, *Ludi Megalenses* (7 днів у квітні, на честь богині Кибели), *Ludi Appolinares* (введені під час Другої Пунічної війни, 8 днів в липні). Слід зазначити, що спочатку ці ігри мали релігійний характер. Вони проводилися відповідно до ритуалів, з жертвопринесення

ми, процесіями і церемоніями на честь переможців. Однак у кінці республіки їхній релігійний характер був втрачений [6, с.295–296].

Отже, виходячи з вищенаведеного, можна зробити висновок, що в основі Римської республіки як політичної системи лежало сакральне поняття імперіум, яким визначалася повнота вищої виконавчої влади у цивільній та військовій сферах. Носіями імперію були вищі республіканські магістрати – консули та претори, влада яких визначалася не тільки юридичними нормами, а й звичаями, що походять із родового ладу. Водночас варто наголосити, що політично–правова система Стародавнього Риму не залишалася незмінною. Історія цих магістратур відображає процеси, які відбувалися у римському суспільстві упродовж століть. По–перше, боротьбу між патриціями та плебеями, по–друге, поступове обмеження повновладдя вищих магістратів через механізм провокації та інтерцесії.

Список використаних джерел

1. Грималь П. Цивілізація Древнього Рима / Пьер Грималь; пер. с франц. И.Эльфонд. – Екатеринбург: У–Фактория; М.: АСТ МОСКВА, 2008. – 512 с.
2. Дементьева В.В. Магистратура диктатора в ранней Римской республике (V–III вв. до н.э.) / В.В. Дементьева. – Ярославль, 1996. – 128 с.
3. Дементьева В.В. Магистратская власть Римской республики: содержание понятия «imperium» // В.В. Дементьева // ВДИ. – 2005. – №4. – С.46–75.
4. Дементьева В.В. Проведение римским интеррексом консульских выборов / В.В. Дементьева // ВДИ. – 2000. – №1. – С.41–56.
5. Немировский А.И. Этруски: от мифа к истории / А.И. Немировский. – М.: Наука, 1983. – 264 с.
6. Робер Ж.–Н. Рим / Ж.–Н. Робер. – М.: Вече, 2006. – 384 с.: ил.
7. Токмаков В.Н. Армия и государство в Риме: от эпохи царей до Пунических войн / В.Н. Токмаков. – М.: КДУ, 2007. – 264 с.
8. Трухина Н.Н. Политика и политики «Золотого века» Римской республики (II в. до Р.Хр.) / Наталья Николаевна Трухина. – М.: Издательство Московского университета, 1986. – 184 с.
9. Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. (В 86 томах с иллюстрациями и дополнительными материалами) / Под. ред. Андреевского И.Е., Арсеньева К.К. и Петрушевского О.О. – СПб.: Изд–во Брокгауза и Эфрона. – 1890–1907. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vchi.net/brokgauz/index.html>; 10.Cristofani, Mauro. The Etruscans: Anew investigations. / [Trans. by Brian Phillips]. – London: Orbis Publishing. – 1979. – 128 p.

Miniallo N.V. Высшие республиканские магистраты в Древнем Риме

Рассмотрены основные принципы формирования и деятельности консулов и преторов – высших республиканских магистратов в Древнем Риме в исторической ретроспективе, а также эволюция их со времен республики и до империи. Кроме того, уделено существенное внимание понятию imperium, которым определялась полнота высшей исполнительной власти в Римском государстве.

Ключевые слова: Рим, республика, власть, imperium, консул, претор.

Miniallo, N.V. The highest republican magistrates in Ancient Rome

The research is dedicated to the basic principles of the formation and activity of consuls and praetors, who were the higher republican magistrates in ancient Rome. It must be emphasized that political system of Roman republic evolved during a long period. In addition, a significant attention is paid to the concept of imperium, which was determined as the fullness of the highest executive authority in the Roman state.

Key words: Rome, Republic, authority, imperium, consul, praetor.

УДК 633.34(091):330.342.22(477)

Муханов В.М.

Історичні аспекти розвитку галузі промислового вирощування культурної сої в Україні в умовах становлення ринкової економіки

Проаналізовано основні етапи становлення вітчизняної галузі промислового виробництва культурної сої в період формування ринкових відносин (1990–2011 рр.), проведено історичний та соціально–економічний аналіз розвитку галузі в роки незалежної України.

Ключові слова: соя, виробництво сої, використання сої, посівні площі сої, ринок сої.

В XXI ст. культурна соя має одні з найвищих темпів і обсягів світового виробництва. За перспективами нарощування промислових потужностей соя культура посідає перше місце в світі. Розширення посівних площ сої сприяє вирішенню таких насущних завдань, як збільшення виробництва зерна, виробництво рослинного білка, виробництво олії, поповнення запасів ґрунтового азоту, зміцнення економіки.

Питання історичного та соціально–економічного аналізу процесу становлення вітчизняної галузі промислового виробництва культурної сої та продуктів її переробки в українській науковій літературі та періодиці комплексно не розглядалося. Окремі економічні аспекти та статистичні дані, що стосуються розвитку галузі, подаються в працях А.О. Бабича, А.А. Бабич–Побережної [1;2;7], М.В. Калінука, М.М. Ільчука, О.В. Беляєва [4], С.І.Мельник [6], В.Н. Тимченко, А.В. Пилипенко [8], О. Н. Рибаченко [9], Т.Г. Смаглій, М.П. Сологуб [13] та інших. Проте, спеціальних досліджень, що дозволили б прослідкувати основні етапи та особливості розвитку галузі виробництва сої не проводилося. Завданням цієї статті є створення та обґрунтування науково–історичної періодизації розвитку промислового виробництва культури в Україні в умовах становлення вільного ринку та проведення соціально–економічного аналізу основних етапів становлення цієї галузі АПК.

В зв'язку з приходом до ринкової моделі економіки, зацікавленість у нарощуванні обсягів промислового виробництва сої в Україні намітилася ще в 1989–91 рр. В цей період площі посіву культури в УРСР було збільшено до 100 тис. га. [3, с.59]. Аналізуючи процес становлення вітчизняного ринку сої та продуктів її переробки в період незалежності України, починаючи з 1991 р. й до сьогодні, можна виділити три періоди розвитку національної галузі промислового вирощування культури.

Перший період – 1991–1997 рр., протягом якого валовий збір культури скоротився на 35,3% за рахунок зниження посівних площ в середньому на 30,8%. Такий спад було викликано посиленням кризових явищ в українській економіці, руйнацією радянської командно–планової системи управління та нехтуванням ключових принципів, закладених у «Концепції розвитку кормовиробництва Української РСР на 1991–95 рр. і на період до 2005 року» Другий період – 1998–2007 рр. – поступове відродження галузі та нарощування темпів виробництва продукції; третій період – 2008–2011 рр. – формування потужної експорторієнтовної конкурентоспроможної промислової галузі вирощування сої та продуктів її переробки.

В зв'язку з стабілізацією економічної ситуації в Україні в другій половині 90–х рр. XX ст. та необхідністю оптимізації структури посівів олійних та кормових культур в структурі вітчизняного АПК постала потреба в підтримці та розвитку галузі соєвиробництва на державному рівні. В процесі прийняття відповідних рішень, Міністерство аграрної політики України видало Наказ від 27 грудня 2000 року №271 «Про невідкладні заходи по стабілізації та розвитку виробництва сої в Україні», в рамках якого було затверджено «Програму розвитку виробництва та переробки сої на 2001–2005 роки» [5].

Згідно з Наказом, головною організацією з вирощування сої було призначено співрозробника «Програми розвитку виробництва та переробки сої в Україні на